

הספרות העברית מחפשת קהל-קוראים

זיוה שמיר

להעביר את הלפיד מדור לדור

נהוג להביא מפי דוסטויבסקי את הממרה "כולנו יצאנו מבין קפלי האדרת של גוגול", ללמדנו שיש בתולדות הספרות קומץ של יצירות מופת שמסביבן נִתְהוּוּתה במשך השנים אֲדוּוה אין-סופית, ההולכת ומתרחבת עד עצם היום הזה. גם בתולדות הספרות העברית יש יצירות מופת אחדות שהשפיעו השפעה מכרעת על הדורות הבאים, והולידו עשרות "בנים" ו"בני בנים". אחת מהן היא "קוצו של יוד" של י"ל גורדון, שמיום פרסומה ב-1876 ועד ימינו לא פסקה מלהצית את דמיונם של גדולי הסופרים.⁽¹⁾

לכאורה אין זו אלא פואמה בת 770 שורות, ולא רומן רחב-יריעה. אף-על-פי-כן, יל"ג הקדיש לכתיבתה עשור שלם, וראה בה "רומן" לכל דבר (בדומה לרומן המחורז של פושקין, יבגני אונייגין). ובאמת, ביצירה מקופלות כבקליפת-אגוז קורותיו של עם-ישראל בין אומות-העולם, במעגלים הולכים וגדלים. כיום ניתן לסקור את ספרות הדורות האחרונים, ולראות שאין שיעור לרישומה על אותם סופרים שהילכו ב"דרך המלך" (mainstream), ומסרו את הלפיד מדור

פרופ' זיוה שמיר היא פרופסור אמריטה לספרות עברית באוניברסיטת תל-אביב, מרצה במרכז הבינתחומי בהרצליה על נתן אלתרמן.

לדור. הוא הדין בסיפור ילדות כדוגמת "ספיח" של ביאליק, או ברומן כדוגמת שירה של עגנון, שכל אחד מהם יכול להציג אילן גנאלוגי רב-דורי שענפיו יוצאים מ"יוצר הנוסח" וליד שורשיו צומחים גם ייחורים מאוחרים.⁽²⁾ ואולם, דווקא יל"ג שיצירתו ממשיכה להשפיע את שפעה עד ימינו חשב שסיכוייו לזכות בתהודה ולרכוש את אהדתו של קהל-קוראים רב-דורי בטלים ומבוטלים. הוא היה משוכנע שקוראיו ההולכים ומתמעטים יהפכו עד מהרה את יצירתו לאבן שאין לה הופכין. בחמשת בתיו הראשונים של שירו "למי אני עמל?" שיובאו להלן, תיאר את בני הדור הישן העסוקים במסחר ובמצוות ורואים בשירה העברית החדשה גילוי של אפיקורסות ועבודה זרה; כאן תיאר גם את המשכילים, שהעדיפו יצירות זרות על-פני יצירות הכתובות בשפה עתיקה שאבד עליה כלח; כן תיאר את הנשים שכלל לא למדו עברית, וממילא לא הצטרפו אל קהל-קוראיה של הספרות העברית; ולבסוף – את בני-הנעורים שהתנפרו לצור-מחצבתם, ועמדו לפני התבוללות וטמיעה:

עוד בת השירה אלי מתנגנת, / עוד לבי הונה וימיני כותכת - / כותכת שירים
ובשפה נשפכת. / מה-ישעי מה-חפצי ומגמת פני, / ולמי אני עמל מבחר כל
שני / ומחסר נפשי מטובה ונחת?

הורי - הדבקים באלהים ובעמם, / עוסקים בסחורה ובמצות כל יומם, /
מאסו הדעת, לא למדו טוב טעם; / "מות בשיר, אפיקורסות במליצה! /
"אסור עם המשורר לדור במחיצה!" / כן יגערו בנו, ירדפנוו בצעם.

אחי המשכילים דעת למדו, / בדבק לא-טוב ללשון עמם נצמדו, / הם בזים
אם זקנה תומכת פלך: / "עזבו שפה, עליה אבד כלח, / "עזבו ספרותה, תפל
מבלי מלח; / עזבוה כי איש לשפת ארצו נלך".

אחותי בנות ציון! אולי אתנה / אל שיחת בת-שירי לכבן תתנה, / ואלהים
חננכן נפש נחמדת, / רוח חן, חף טעם, לב חם בקרב - / אך הן כי גדלתן
כשביאות חרב, / כי "בת תלמד תורה - תפלות לומדת!"

ובנינו? הדור הבא אחרינו? / הם מנעוריהם יתנכרו אלינו, / - למו פצעי לבי
ידו יזובו - / הנם הולכים קדימה שנה שנה, / מי ידע הגבול עד מתי? עד
אנה? / אולי עד מקום - משם לא ישובו...

ה"רפובליקה הספרותית" של אודסה

בבתים האחרונים, שאינם מובאים כאן מקוצר היריעה, ניבא יל"ג שיצירתו לא תגיע אלא ל"אחד בעיר ושניים במדינה", ובשורות החתימה הביע את חששו פן תיפול לידו הזכות המפוקפקת להיות האחרון במשוררי ציון, הכותב את שיריו לקוראיה האחרונים של הספרות העברית החדשה. מיתרון הפרספקטיבה ההיסטורית יש להודות שאלמלא פרעות 1881, אפשר שתחזית קודרת זו הייתה מתממשת: אם היו החיים ממשיכים להתנהל כסדרם, ללא גילויי אנטישמיות ואלימות, ספק אם הלאומיות היהודית הייתה מתעוררת, ואֵתה – ספרות התחייה. יהודי אירופה היו נתונים באותה עת בתהליכים מזורזים של אקולטורציה ושל התערות בארצות מושבם, והספרות העברית החדשה שהתחילה את דרכה אחרי המהפכה הצרפתית עלולה הייתה להיעזב מאין־דורש ולהירשם בתולדות עם־ישראל כהתנוססות אקספרימנטלית קלה שהגיעה לסיומה – העגום והמרשים כאחד – עם הופעת ספרו הסטירי של מנדלי מוכר ספרים **מסעות בנימין השלישי** (1878) ועם הופעת כל־כתבי יל"ג (1884).

קְלָאוּ, מוזת ההיסטוריה, חמדה לצון, ולמרבה האירוניה המרה (אף גם למזלו של עם ישראל) הסיטה את המציאות לכיוון שונה מן המצופה, ומכל מקום – לכיוון שונה מזה שצפה יל"ג בחזונו. לאחר הפרעות, עם התעוררות התנועה הלאומית והתכנסות הקונגרסים הראשונים, קמו בתוך שנים אחדות, במזרח אירופה ובמרכזה, הוצאות־ספרים חדשות שהוציאו כתבי־עת באיכות שלא נודעה עד אז בעברית. השתתפו בהם בני המשמרת החדשה – רובם צעירים פרובינציאליים שהגיעו בשנות "מִפְנֵה־הַמֵּאָה־הַעֲשָׂרִים" לוורשה כדי לעבוד במחיצת י"ל פרץ או דויד פרישמן, ולפרסם את ביכורי יצירתם במערכת ה**צפירה** או בהוצאת שטיבל. אחרים הגיעו מן הפריפריה לאודסה: ח"נ ביאליק, שאול טשרניחובסקי, ש' בן־ציון ואחרים (ואחריהם גם גל חדש, צעיר יותר – זלמן שניאור, יעקב שטיינברג, יעקב פיכמן ואחרים), שבאו כדי לחפש את עתידם במערכות־הספרים או במערכת־החינוך של חברת "אחיאסף", מיסודו של אחד־העם, או כדי למצוא עיסוק בספרייתו הגדולה של מנדלי־מוכר־ספרים. אודסה הפכה בשנות התשעים למרכז התרבות החשוב ביותר שידעה התרבות העברית באלפיים שנות גולה.

סופרים צעירים אלה, שהגיעו לאודסה כדי להסתופף בה תחת כנפיה של הציונות הרוחנית מבית־מדרשו של אחד־העם, הזניקו את הספרות העברית לגבהים חסרי־תקדים, וסגרו את הפער הגדול שבין הספרות העברית לספרויות העמים.

באודסה נתחוללה מהפכה שקטה שללא דגלים ומתרסים שינתה את תרבות עם-ישראל: סופרי אודסה הקימו רשת חינוך חדשה (שכללה "חדר מתוקן", כלומר בית-ספר עממי, ו"שיבה גדולה", כלומר גימנסיה) שבה לימדו צעירי הסופרים. הללו לא בחלו בעבודה קשה, הפשילו שרוולים וחברו ספרי לימוד חדשים המתאימים לילדי ישראל על סף המאה העשרים. ה"רפובליקה הספרותית" של אודסה קבעה אפוא את תכניה וצורותיה של התרבות העברית במאה העשרים, והשפעתה ניפרה היטב גם לאחר שעלתה הספרות העברית ארצה (לשון חז"ל שנמצאה לסופרי דור תש"ח ב"ספר האגדה" של ביאליק ורבניצקי, חרתה כידוע את אותותיה על סגנונם והעניקה לו את טעמו המיוחד).

ביאליק יורשו של יל"ג

יל"ג הלך לעולמו שנים אחדות לפני הקונגרס הציוני הראשון, ובדיעבד ניתן לראות בהסתלקותו מזירת התרבות העברית אירוע סמלי. הוא השתייך לדור החולף ולא זיהה את סימני החידוש: במציאות הפוליטית, החוץ-ספרותית, הוא לא צפה את המעבר מהשכלה לציונות, ובמציאות הפואטית – הוא לא זיהה את המהפך הפואטי האדיר שעתידים היו ביאליק וחבריו להביא אתם ל"קריית ספר" העברית. הוא גם לא יכול היה לשער שהצעיר שהזדמן אתו לאכסניה אחת, יירש את מקומו ואף יעלה עליו בהרבה. בכרך א' של פרדס לשנת תרנ"ב, שבו פרסם יל"ג את שירו האחרון, פרסם משורר אלמוני בשם ביאליק את בכור שיריו, ששורת הפתיחה שלו – "שְׁלוֹם רַב שׁוֹבֵבֵךְ צְפוּרָה נְחֻמָּדָת" – מבוססת על השורה הנודעת של יל"ג ("שְׁלוֹם לְךָ מְרֵתָה תַּמְתִּי עַד נִצַּח"). ואולם גדול משוררי ההשכלה לא זיהה שממשיך-דרכו ניצב לפניו: באחת מאיגרותיו הזכיר את כל משתתפי כרך א' של פרדס, ומשום-מה פָּסַח על הצעיר הכישרוני. לעומת זאת, באחת מחגיגות-היובל שערכו לו נטל יל"ג את עט-הזהב שקיבל ממעריציו, העניק אותו במחווה דרָמָטית למשורר הצעיר מנחם מנדל דוליצקי, וקרא לעומתו: "קום רֵשׁ!" (מ"מ דוליצקי היגר לאמריקה, ושירתו צללה אל תהום הנשייה). יוצא אפוא שכל הדיאגנוזות והפרוגנוזות של יל"ג התבדו, אולי משום שדַבֵּק רוב ימיו באמת אחת שאין-בִּלְתָּה, ולא גילה נכונות לראות את האמת החלקית שבטיעונו ה"סיטרא אחרא".

בשירו "אל האריה המת"⁽³⁾, שהתפרסם אך לא נאסף אל כל כתביו, רמז ביאליק להחמצה היסטורית זו של יל"ג: גדול משוררי ההשכלה לא זכה לקחת חלק

במהפך שסחף את עם ישראל במעברו מהשכלה לצינונות. בערוב יומו, התחיל אמנם יל"ג להתקרב לחוג הסופרים של אודסה, וייתכן שהבין שתנועת ההשכלה שלמען הצלחתה נלחם כל חייו קרבה לסוף דרכה. אלמלא חלה במחלה ממארת שנטלה את כוחותיו, ייתכן שיצירתו הייתה מתחדשת ולובשת מחלצות חדשות לפי טעם הזמן החדש, כנרמז ממאמריו המאוחרים "עזרא ועזרה" ו"גאולתנו ופדות נפשנו". ואולם, יל"ג נפטר בלא-עת, בגיל שישים, ושמו נחקק בתולדות הספרות העברית כנציגה המובהק של אותה תקופה, קצרה אך משמעותית, בתולדות עם ישראל, שנושאי-דגלה האמינו בכל לבם שהיהודי יוכל, אם ירצה, להתקבל כאזרח שווה חובות וזכויות בארצות מושבו. הארי שבמשוררי ההשכלה, שהצהרתו המפורסמת "היה אדם בצאתך ויהודי באהלך", המשולבת בשירו "הקיצה עמי", הייתה לסיסמתה של תנועת-ההשכלה כולה, סיים את חייו בתחושה קשה של כישלון והחמצה.

יורשו של יל"ג, ח"נ ביאליק, החל את דרכו הספרותית בשעה היסטורית של רנסנס תרבותי מרהיב-עין שכמוהו מתחולל בחייו של עם אחת לאלף שנה, אם לא למעלה מזה: קהל-הקוראים התעצם לאין-שיעור; קוראיו ראו בשיריו תחליף לכתבי-הקודש שאותם נטשו בבית-המדרש הישן. הם שינו אותם על-פה, הפכו בהם ומצאו בהם הד לשאיפותיהם המודחקות – האישיות והקולקטיביות. בזכות "החדר המתוקן", שביאליק וחבריו הקימו ויצקו את דפוסיו ואת תכניו, הצטרפו גם הַבָּנוֹת אל מעגל קוראי העברית. במקביל ל"תחיית הלשון" של אנשי ירושלים (אליעזר בן-יהודה, דויד ילין, זאב יעבץ, יחיאל-מיכל פינס ואחרים), התחוללה תהליך של תחיית-הלשון-העברית גם בחוג אודסה – חוג שמדיניות הלשון שלו הייתה אולי שמרנית יותר מזו של ה"ירושלמים", אך גם אחראית ומבוססת יותר. רק מחמת המרחק והנתק שבין אודסה לארץ-ישראל לא השפיעה מדיניות הלשון של אנשי אודסה על העברית המדוברת בארץ-ישראל. ביאליק וחבריו סלדו מחידושים רבים שחידש אליעזר בן-יהודה והציעו חלופות משלהם, אך עד-מהרה הבינו שחידושי ה"ירושלמים" כבר נשתגרו בפי העם, ואת הנעשה אין להשיב.

ביאליק משנה את מפת הספרות

אך לא בתחומי העברית בלבד: הרנסנס ששאב את כוחו מפעילותם של הקונגרסים הצייוניים הראשונים הקיף את תרבות עם-ישראל לאגפיה. בשנות מפנה המאה העשרים יכול היה ביאליק לראות במו-עיניו איך

סופרים אחדים מן המעלה הראשונה – כדוגמת מנדלי-מוכר-ספרים, שלום-עליכם ויצחק ליבוש פרץ, איש ורשה – מצליחים לשנות כבמטה-קסמים, בתוך שנים אחדות, גם את לשון יידיש וספרותה, ואת יחסו של הציבור כלפיה. מעתה הפכה לשון יידיש ללשון ש"פני יאנוס" לה: פן מזרח אירופי, "הֶבְרָאִיסְטִי", המיועד להמוני בית-ישראל, ופן מערב אירופי, "הֶלְנִיסְטִי" וְאֶלִיטִיסְטִי, המיועד לאינטליגנציה שוחרת הקדמה, המבקשת לעצמה תכלית כלל-אנושית.

לשון יידיש נעשתה לשון דו-תכליתית, שרגלה האחת נטועה בין יריעות "אוהל שם", והשנייה מבקשת להוליך את העם למחוזות אוניברסליים. מלשונם של פשוטי העם, שהמשכילים ראו בה מכשול בדרכם להתערות בתרבות אירופה כאזרחים שווי-זכויות וחובות, הפכה לשון יידיש, בתוך כמאה שנים, ללשון שבעזרתה ניסתה האינטליגנציה הסוציאליסטית להניא את העם משאיפותיו הלאומיות, ולהפכו לחלק אינטגרלי מתנועת הפועלים הבין-לאומית. ואולם, בחוג אודסה עדיין פעל בשנות מפנה המאה העשרים אותו קומץ סופרים שביקש, באמצעות הכתיבה ביידיש, להישאר "בבית", בגבולות התנועה הציונית והתרבות הלאומית, ובו בזמן לקרוע חלונות אל תרבות-המערב. יידיש התאימה למטרה כפולה זו התאמה מושלמת: מצד אחד, זוהי שפה יהודית, הכתובה באותיות עבריות ומכילה מילים עבריות לרוב, וככזו הריהי שפה "הֶבְרָאִיסְטִית" (כלומר, שפת היהודים – שפתו של עם ידוע סבל המתגדר בדל"ת אמות). מצד שני, יידיש היא שפה הדומה מן הבחינה המורפולוגית, הלקסיקלית והתחבירית לגרמנית, וככזו היא שפה "הֶלְנִיסְטִית" (כלומר, שפה אירופית, המשקפת אוֹרְח־חיים מערבי, מתקדם ומודרני). "תכונת פיפיות" זו של לשון יידיש המודרנית ושל ספרותה, שאותה הביאו סופרי הדור לשיאים חסרי תקדים, השפיעה גם על תחייתה המואצת של העברית בהפיכתה משפת הספר לשפה חיה ומדוברת.

ביאליק ובני דורו שינו את מפת הספרות העברית, ואף ניזונו מהתנאים החדשים שיצרה התנועה הציונית. קהל הקוראים גדל, מערכת החינוך התרחבה – למן גן-הילדים העברי ועד ל"גימנסיה העברית" (שאליהם נוספה ב-1925 גם האוניברסיטה העברית), תנועות הנוער וההכשרות דרשו שירים עבריים, העיתונות והפְּרִיודִיקָה דרשו סיפורים ומאמרים. הסופר העברי יכול היה להגיע – בפעם הראשונה באלפיים שנות גולה – למעמד של סופר פרופְּסִיוֹנָלִי ("סופר לפי מקצועו"), המקדיש את כל זמנו ליצירה, ורואה ברכה בעמלו.

חלון הזדמנויות בן מאה שנה לסופר העברי

בסוף תקופת ההשכלה הביע כאמור יל"ג את ייאושו מקהל-קוראיו במילים "לְמִי אֲנִי עֹמֵל?" בידעו שהאינטליגנציה אינה נדרשת עוד לספרות העברית ושקוראיו המועטים מתמעטים מיום ליום. שנים אחדות לאחר יל"ג כתב משורר אלמוני בשם י"י ליטובסקי, בן דור "חיבת ציון" בסרקזם מריר, שמלאך המוות אינו צריך לדאוג: תמיד יהיו משוררים עברים שימותו ברעב. ואולם, תוך שנים ספורות קמו מספרים כדוגמת מנדלי מוכר-ספרים ושלוש-עליכם ומשורר כדוגמת ח"נ ביאליק שנישאו על גליה של אהדה גדולה, שניתרגמה גם להצלחה כלכלית מרשימה. אילו נכתבו יצירותיהם בשפה בין-לאומית, ולא בשפתו של עם קטן ונידח, היו יכולים סופרים אלה להימנות עם גדולי הסופרים בעולם.

מוכר-ספרים בשם שמואל וואהרמן, שהתעשר בשנות ההיפּוֹר-אינפלציה בגרמניה, קנה את כל עותקיה של מהדורת יוֹבֵל החמישים של ביאליק (ברלין, תרפ"ג) בסכום אגדי של אלפי דולרים – סכום שאֶפְשֵׁר למשורר עצמאות כלכלית באותם ימים של משבר אדיר-ממדים: לא זו בלבד שביאליק בנה בכסף שקיבל את ביתו בתל-אביב, אלא אף העביר ארצה את הוצאת "דביר" שבבעלותו (ובבעלות חבריו) ורכש לשם כך בגרמניה ציוד חדיש ומעודכן. עד המשבר הכלכלי העולמי של שנת 1931, יכול היה המשורר לנהל חיים של "נגיד", כמתואר בשיר "ביאליק" של אורי-צבי גרינברג, הכלול בספר שיריו **פֶּלֶב בית** (1929).⁽⁴⁾

מצב זה שבּוֹ סופר עברי מסוגל להתפרנס מכתבתו (בסיוע פרנסות-העזר של "קריית ספר": עריכה, עיבוד, תרגום, כתיבת מאמרי פובליציסטיקה והרצאות) ראשיתו ב"דור התחייה" (1900–1914), והוא הִתְמַיֵד כשלושה-ארבעה דורות לערך. פריחה זאת הגיעה לשיאה בשנות השמונים והתשעים של המאה העשרים, שבהן נמכר כל ספר איכות פרי עטו של אחד הסופרים המובילים בארץ ברבבות עותקים, והניב הכנסות בלתי מבוטלות במונחיה של "קריית ספר" העברית. תרגומיהם של ספרים אלה לשפות זרות ומכירת זכויות העיבוד שלהם לתאטרון ולקולנוע הניבו אף הם לְמַחְבְּרֵיהֶם הכנסות יפות, ואֶפְשֵׁרוּ לאחדים מהם לחיות מהכתיבה ומפרנסות הלוואי שלה חיי-רווחה, אם לא למעלה מזה.

“אסכולת שלונסקי” – והפרנסה

החשובים שבסופרי “אסכולת שלונסקי” הצליחו להתפרנס בכבוד מכתבתם: שלונסקי התפרנס מספרות ומעיתונאות, ממחזאות מקורית ומתורגמת; אלתרמן אף הוא התפרנס מכתבתו (שירה “קנונית”, שירי העת והעיתון, פזמונאות, כתיבה לבמה הרצינית והקלה – מקור ותרגום). יונתן רטוש שהתרחק מן העיתונות “הממופלגת” (כך קרא לעיתונות של מפלגות הפועלים, שהייתה שנואה עליו אף-על-פי שאמו, פנינה הלפרן, ואחותו, מירי הלפרן-דור, כתבו בה בקביעות), נקט צעד של התרסה: ב-1942, מאחר שהבין שהוא לא יצורף לצמרת מפלגתו ויהפוך למנסחם של רעיונות שהגו אחרים, הוא פרש מחבריו הרוויזיוניסטים בכעס וקיבל על עצמו תפקיד של פועל פשוט בבית חרושת לביסקוויטים, רחוק מהמולת השלטון ומכיבודיו (היה בצעדו משום קריאת תיגר על חבריו מ“מחנה הימין” שהרחיקוהו מן ההנהגה ועל “מחנה הפועלים” שהחרים את מוצריו של בית-החרושת “פרומין”, שהעסיק עובדים מן “המחנה הלאומי”). לראשונה בחייו קיבל משכורת וסר למרותם של אדונים, אך למרבה הפרדוקס, דווקא העיסוק ה“נחות” והלא-עצמאי העניק לו את העצמאות הדרושה לפיתוח רעיונותיו המקוריים, בחינת “חרות בתוך עבדות”. לאה גולדברג הייתה, כמדומה, האישה הראשונה בתולדות הספרות העברית שזכתה להגיע למעמד הנכסף של “סופר לפי מקצועו”: מיום עלותה ארצה, בשנת 1935, והיא עלמה בת 23–24 שבאמתחתה תואר דוקטור לפילוסופיה בחקר השפות השמיות מאוניברסיטת בון שבגרמניה, ועד לפטירתה בשנת 1970, והיא פרופסור לספרות באוניברסיטה העברית בירושלים, הייתה לאה גולדברג סופרת פרופסיונלית שעשתה את כל ימיה ליד מכתבתה. פרט לשנים אחדות שבהן עסקה בהוראה – בתחילת דרכה בארץ ובסוף ימיה – היא כתבה ללא הפוגה, ומצאה את לחמה מן הפתיבה. היא הפגינה את כוחה בקשׂת רחבה ומגוונת של ענפי יצירה, ומיומניה ניכר שהפתיבה הלכה ונעשתה בעבורה גם מקור-חיים וגם טעם-החיים. בזכות כישרונה והתמדתה, אך גם הודות לחשיבות שייחסו מפלגות הפועלים לאמנים יוצרים ולאנשי רוח, עלה בידה למצוא את פרנסתה מן הפתיבה (שירה, סיפורת, דרָמה, ספרות ילדים, ביקורת ומסה) ומן המלאכות הנלוות אליה (עריכה, תרגום, כתיבה לבמה הקלה ולבמה הממוסדת, חיבור חרוזים לפרסומות ולקומיקס, השתתפות אינטנסיבית בעיתונות הילדים, חיבור דברי עיון וביקורת, חיבור יומני-קריאה ויומני-מסע, וכיוצא באלה מלאכות ספרותיות-למחצה שהעמיסה על כתפיה ללא לאות).

מצב זה שבּו סופר עברי מסוגל להתפרנס מכתבתו ראשיתו, כאמור, ב"דור התחייה" (1900–1914), והוא התמיד שלושה-ארבעה דורות לערך. לפני "דור התחייה" היה גורלו של ספר עברי תלוי באותם "פּרְנוּמְרִטִים" (מנויים) שחתמו על ספרו ושילמו בעבורו מבעוד-מועד. במרוצת המאה העשרים הלך מצבו של הסופר והשתפר לבלי הכר. במחצית השנייה של המאה, בזכות פעילותו הברוכה של המכון לתרגום ספרות עברית, ניתרגמו ספרים אחדים לעשרות שפות זרות ומחבריהם זכו לתהילה, והתפרסמו ברחבי העולם. ואולם עם התגברות תהליכי ההפרטה והריכוזיות בשוק-הספרים, שברו רשתות-השיווק את מטה-לחמם של סופרים ומו"לים, והחלו לעודד שיווקם של מוצרים במקום יצירות (במבצעי "ארבעה במאה"), מבלי לתת את הדעת על חלקם בכרסום מעמדו של הספר העברי ועל אשמתם בירידת קרנה של התרבות העברית. "חוק הספרים", שאמור היה לתת מענה למצבם הנואש של הסופרים והספרות בתחילת האלף השלישי, רק החמיר אותו.

חלון ההזדמנויות נסגר - ומה הלאה!?

שלושים-ארבעים השנים שחלפו מאז פריחתה הגדולה של הספרות העברית, בסוף המאה העשרים, הם לכל הדעות פרק זמן ניכר, ואך טבעי הוא שיחולו בו תמורות לא מעטות, מה גם שגם ברחבי העולם הולך מצבן של הספרות המודפסת ושל העיתונות המודפסת ומידרדר משנה לשנה. ואולם באותם ימים רחוקים – בשיא פריחתה של הסיפורת העברית, שגרה בעקבותיה גם פריחה כלכלית ב"קריית ספר" העברית – איש לא שיער את ממדי המפולת שתגיע, בסוף העשור הראשון של האלף השלישי. מפולת זו הולכת ומתרחשת לנגד עינינו בקצב הגובר מרגע לרגע ואין לדעת מתי תיפסק ומה יהיו תוצאותיה: סופרים שספריהם נמכרו לפני שלושים-ארבעים שנה ברבבות עותקים מסתפקים כיום במכירת מהדורה בת אלף עותקים, אם לא למטה מזה. הוצאות המוכנות להוציא ספרי שירה וספרי עיון איכותיים, הממומנים ברובם על-ידי הכותבים, "מסומנות" ברשתות-השיווק כהוצאות אֶלִיטִיסטיות שאינן עונות על צרכיה של רשת מסחרית. בתחומי השירה יש יותר משוררים מקוראי-שירה, ומספרם הזעום של קוראי-השירה גדול בהרבה ממספרם של אלה המוכנים לקנות ספרי-שירה. מספרם של ספרי העיון בחקר הספרות גם הוא

פוחת משנה לשנה. ברי, מצב זה מספן את עצם קיומו של הספר העברי וגורם לסופרים רבים להעלות על שפתייהם אותה שאלת-יאוש ששאל יל"ג, בסוף המאה התשע-עשרה: "למי אני עִמֶל?"

כאמור, גם בעולם הרחב חלו שינויים מרחיקי לכת בהרגלי-הקריאה ובהיקף צריכת הספרים, אך בתרבות קטנה כתרבותנו המצב מדאיג שבעתיים. אפילו סופרים מן השורה הראשונה אינם יכולים לקוות שספריהם יזכו אותם בתגמול ראוי לשמו, וחלקם מנסים את כוחם במחזאות, בספרות ילדים או בכתיבת תסריטים לסדרות טלוויזיוניות – ענפי-יצירה שעדיין מזכים את כותביהם בתגמול כלשהו, אך גם כאן ההיצע עולה על הביקוש. רשתות-השיווק כרתו את מטה-לחמם של סופרים ומו"לים, והעומדים בראשן אינם משערים מה רב הוא הנזק שהם גורמים לתרבות העברית – נזק הגדול מזה שהזיקו לעם-ישראל כל הפוגרומים, הגזרות והמלחמות שידעה המאה העשרים, שהרי הם מחבלים בהתפתחותה של התרבות העברית, ועם חסר-תרבות איננו עם. וכצפוי, גם כאן חל הכלל של "על דאטפת אטפוך": אגב כריתת לחמם של הסופרים והמו"לים, כרתו הרשתות הללו את הענף שעליו הן יושבות, ונקלעו בעצמן למשבר כלכלי קריטי.

מקצוע לימוד הספרות דועך

מצבם של הוראת הספרות העברית וחקר הספרות באוניברסיטאות קשה ומדאיג אף הוא: החוגים לספרות עברית אינם ממלאים את התפקיד שלשמו קיבלו אישור מהמל"ג (המועצה להשכלה גבוהה) להעניק לתלמידיהם תארים בספרות עברית.⁽⁵⁾ מספר הסטודנטים הפונים ללימודי התואר הראשון בספרות עברית הולך ופוחת משנה לשנה. שר-החינוך, הרב שי משה פירון, במקום להקצות מלגות לאותם סטודנטים מעטים המוכנים ללמוד את התרבות הלאומית ולהעביר את הלפיד לתלמידיהם, מאיים בביטול בחינות-הבגרות בספרות, ואם יתממש איומו ילכו החוגים האקדמיים לספרות וידעכו עוד יותר, ואפילו החוגים לספרות במכללות להכשרת-מורים ייסגרו מאין דורש.

חבריי בהנהלת איגוד-הסופרים ואנוכי כתבנו לשר-החינוך וביקשנו ממנו לשקול שנית את החלטתו. בין השאר נאמר במכתב ש"די להתבונן במה שקרה למקצוע התלמוד, שהיה פעם חלק בלתי נפרד מתכנית הלימודים ומבחינות הבגרות כדי להבין מה גורלו של מקצוע שבו מתבטלת חובת הבחינה. היום

כבר אין מלמדים "תורה שבעל־פה" בבית־הספר העממי ואין מלמדים "תלמוד" בבית־הספר התיכון. כתוצאה ישירה מכך כבר אין חוגים לתלמוד במכללות להכשרת מורים ובאוניברסיטאות. החוגים נסגרו ואתם נכרת ענף המחקר בתחום זה. מאחר שהשיבות אינן מתפקדות כמוסדות מחקר, הלך התחום של חקר התלמוד לבית עולמו, או לפחות שקע בתרדמה עמוקה עד שיבוא אליהו. כאלף שנות תרבות עברית נותרו כאבן שאין לה הופכין".

הסברנו שכזה יהיה מצבו של תחום הספרות העברית אם ימוש הרעיון לבטל את בחינת הבגרות בספרות. שחרורו של המקצוע מסד־הבחינה לא יעלה את ערכו בעיני התלמיד, כי אם להפך, ובמדינה שבה הולך ומתמוסס הדבק המלכד בין בְּנֵי־הָאָרֶץ, אסור לנקוט צעד כזה. ניסינו להסביר לשר־החינוך כי הספרות העברית היא ללא ספק התחום, שבו שאלת זהותנו עולה בחריפות רבה יותר מאשר בתחומים הומניסטיים אחדים. מי אנחנו? יהודים? ישראלים? עברים? כנענים? בלי התשובות המורכבות שנותנת הספרות העברית לשאלת הזהות אנו כסומא בארובה. אי אפשר להקנות תחושה של שייכות וזהות לנוער, ולעולים חדשים במיוחד, בלי הכרת הספרות העברית. הסברנו ששמירת התרבות הלאומית חשובה כי היא מבטיחה את קיומנו במקום הזה, היא הבסיס לזהות הקולקטיבית שלנו והיא שהולידה את ישותנו כעם חדש. הזהרנו שיקום פה דור שיסתכל בראי וימצא דיוקן מחוק; דור שיֵדע היטב אנגלית ומתמטיקה, וייסע עם נכסיו הרוחניים ל"עמק הסיליקון" (לא יבש הדיו מעל מכתבנו, וכבר נתבשרנו שבאחד מבתי־הספר בעיר רחובות החליטה ההנהלה שלא ללמד השנה תנ"ך וספרות, ולהתמקד בלימודי מדעים כדי להכין את התלמידים למבחנים בין־לאומיים).

האנאלפביתים של האלף השלישי

המכתב לא זכה לתגובה שלה צפינו. האיום לבטל את בחינת הבגרות בספרות עדיין לא הוסר, ובו־בזמן גבר האיום להפוך את בני־הנוער הישראלי לאנאלפביתים. "אנאלפבית", בראשית המאה ה־21, אין פירושו לא לדעת קרוא וכתוב. אנאלפבית הוא גם מי שאינו יודע להבחין בין טקסט פֶּן לטקסט אירוני; מי שאינו יודע להבחין בין יצירה ראליסטית לבין אלגוריה ומשל; מי שאינו מזהה פסוק מקראי ידוע או מִמֶרֶת חז"ל ידועה המשובצים ביצירה המודרנית; מי שאינו יודע ששמו של הגיבור ביצירה טעון במשמעויות

שיכולות לשפוך אור על היצירה כולה, ובקיצור – כל מי שמעולם לא למד את מקצוע הספרות כהלכה. האנאלפביתים הללו של האלף השלישי גם לא יוכלו להבין הצגת תאטרון, סרט קולנוע או אפילו כתבה בעיתון, שמחברה השתמש בתחבולה ספרותית כלשהי: באירוניה, בלשון פיגורטיבית, ברמיזה למקורות הקדומים, ועוד.

מה לעשות? לדעתי, לא הכול הוא בבחינת "מעוות לא יוכל לתקון": הקרטל בשוק הספרים הגורם לכך שאנשי-ממון שאינם מבינים בספרות (ואף אינם טורחים להעסיק לקטורים המבינים בספרות) מכתיבים את המצב בשוק הספרים אינו מחויב-המציאיות, והמו"לים יכולים ללחום בו אם יתאגדו; ביטול בחינות-הבגרות בספרות אינו "תורה למשה מסיני", וראוי שמשדד החינוך ישקול את הצעד הרה-הגורל הזה בכובד-הראש הראוי; האנרכיה במדעי-הרוח באוניברסיטאות אף היא אינה מחויבת-המציאיות, והמועצה להשכלה גבוהה יכולה לנקוט צעדים לריסונה.

ואף זאת: תמיד כאשר נדמה שהכול הולך לבית עולמו, מתנוצץ איזה רעיון חדש שעשוי לשנות את המצב לטובה. דווקא בתקופתנו, המכונה לא אחת בשם "תקופת סתיו העמים", ייתכן שמתוך ראקציה לרעיון רב-התרבותיות, הולך ומתגבש בעולם הרחב רעיון חדש, המכונה בשם "peoplehood" ("עמיות"). לפיו, ניתן לעצב את לכידותו של הקולקטיב הלאומי לא באמצעות כתבי-הקודש, כי אם באמצעות יצירה חילונית משותפת, ובאופן מיוחד באמצעות שיריהם של משוררים נבחרים, תרתי-משמע, שיצירתם מרובדת מנכסי-הרוח של כל הדורות. יוצא אפוא, שיצירתם של משוררים שעברו תהליכי "קונויזציה" ונמצאו ראויים להיות שגורים בפי-כל, מתחילה לקבל בימינו חשיבות רבה יותר מאשר הייתה לה בימי היווצרה. מי יודע?! ייתכן שעוד בימינו נראה תקופה חדשה ומנהגים חדשים, שיורידו מעל הפרק את שאלת הייאוש "למי אָנִי עֵמֶל?" ופיחו רוח רעננה ב"קריית ספר העברית".

הערות:

1. ראו בספרי הכול בגלל קוצו של יוד, הוצאת ספרא והוצאת הקיבוץ המאוחד תל-אביב 2014, עמ' 320, המאתר ומתאר את רישומה של הפואמה היל"גית בתרבות העברית, למן סוף המאה התשע-עשרה ועד הסרט "הערת שוליים" של איש הקולנוע יוסי סידר.

2. כך כינה ביאליק את מנדלי מוכר ספרים במאמר שכותרתו "יוצר הנוסח", המכונס בכל כתבי ביאליק במדור "דברי ספרות".
3. שיר הקינה "אל האריה המת" נכתב לבקשת י"ח רבניצקי, והתפרסם בכרך ב' של כתב-העת **פודס** שבעריכתו, בשנת תרנ"ד (1894).
4. בשיירי **כלב בית** הביע א"צ גרינברג רעיון דומה לזה שהעלה במאמרו "ביאליק והננסיים" (דבר, מיום 24.12.1926), בדבר נסיגתו של ביאליק "המצביא" מן המערכה. רעיונות אחדים משירו של גרינברג "ביאליק" חזרו גם במאמר הפולמוס של ז'בוטינסקי נגד ביאליק. בשיר אחר משיירי **כלב בית** שגם הוא כותרתו "ביאליק", כתב אצ"ג: "קוֹמָה עוֹגֵב הַשִּׁירָה הָעֵבְרִית, / נִגְוֹן נִגְוֹן הָאָרִי בְּפִי בִיאָלִיק, / כִּי־צֵד אַרְיָה קָם פְּתָאם מְרַבְצוֹ / וְזִנְקָ עַל שׁוֹבֵיו. על הדיאלוג הסמוי בין שיר זה לבין שירת ביאליק, ראו בפרק "רצח אב ורצח מלך: מאבק הדורות על כתר השירה", בספרי **השירה מאין תימצא**, תל-אביב 1987, עמ' 263-243.
5. ראו מאמרי "פוליטיזציה באוניברסיטאות בחסות החופש האקדמי", **כיוונים חדשים** (עורך: אלי אייל; סגנית עורך: ליפשה בן ש"ך), גיליון 26, סיוון-תמוז תשע"ב, יוני 2012, עמ' 106-91.

